

Наталія Мозгова

МОЗГОВА Наталія Григорівна — кандидат філософських наук, професор кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Сфера наукових інтересів — історія духовно-академічної філософії в Україні XIX — початку XX ст.

ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКІ ПОШУКИ ПІДСТАВ ОБ'ЄДНАННЯ ЛОГІКИ З ГНОСЕОЛОГІЄЮ (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНО-АКАДЕМІЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ)

За сьогоdnішніх умов духовного та національного відродження українського суспільства зростає інтерес до історико-філософських досліджень як засобу пошуку задоволення потреб національної духовної культури, чільне місце в яких займає вивчення філософського доробку професорів Київської духовної академії (1819 — 1920), зокрема їх логіко-гносеологічних уподобань.

Предметом окремих наукових розвідок ще не стало питання про логіко-гносеологічні уподобання професорів КДА, хоча їх історико-філософські та етичні уподобання сьогодні вже ретельно вивчаються [2; 9]. Винятком можна вважати тільки капітальну працю О. Маковельського «Історія логіки» 1967 р [3], в якій ґрунтовно описані курси з логіки таких професорів філософії: В.Карпова, Ор. Новицького, Й.Міхневича. Інших наукових розвідок логіко-гносеологічних уподобань професорів філософії КДА, окрім автора цих рядків [4], поки що не має.

Головним чинником загострення логіко-гносеологічних проблем, що постали перед європейськими філософами, а також перед вітчизняними професорами Київської духовної академії на початку XIX ст., була нагальна потреба у реформуванні традиційної формальної логіки. Перед обличчям все більш розгалуженої науки з її опорою на емпіричні засади, стара, гранично формалізована лаябніцеанцями логіка не витримувала скепсису щодо її пізнавальної цінності. Вона, звичайно, зберігала за собою дидактичне, виховне значення. Завдяки цьому їй вдалося так довго утримуватись у незмінному вигляді у вищих навчальних закладах.

Виходячи як з теоретичних засад діяльнісного підходу до пізнання, так і з фактичного стану методологічної продуктивності формальної логіки, І.Кант жорстко розмежує їх предмети. Діяльність, покладена в основу трансценденталізму нової гносеології, і онтологія, яка вважалася з часів Аристотеля ґрунтом формальної логіки, виявились також розірваними. Все це стало провокуючим чинником у збуренні логіко-гносеологічних проблем, що постали перед науковцями КДА.

Проте вже кантіанська спроба реформування формальної логіки та перетворення її в трансцендентальну аналітику як передумову чистого природознавства продемонструвала, що запорукою успішності реформ може бути лише тісний зв'язок логіки з серйозною конструктивною гносеологією, завдяки чому уможливорюється дієва методологія наукового пізнання. Врахувавши емпіричні засади науки (асиміляція емпіризму Дж. Локка), доповнивши їх трансценденталізмом (філігранний аналіз передумов пізнавальної активності суб'єкта), І.Кант, по суті, закладає передумови нової в історії гносеології моделі пізнавальної взаємодії об'єкта і суб'єкта. Його послідовниками (фіхтеанством, гегельянством, марксизмом) вона розгорталась і суттєво вдосконалювалася, і в цьому ж мисленневому просторі працювали і філософи КДА.

До того часу, поки логіка і гносеологія існували у синкретичній єдності, особливих проблем їх взаємовідношення не викликало. Коли ж І.Кант виніс логіку за межі компетенції теорії пізнання, розмежувавши онтологію і діяльність, різко постали питання і про значимість (зокрема, пізнавальну) логіки, і про методологічність гносеології. Чи має гносеологія опиратися на якусь особливу (трансцендентальну) логіку, чи повинна взаємодіяти з традиційною, започаткованою ще Аристотелем, формальною логікою? У чому тоді мусить полягати їх єдність? Чи можна формальну логіку цілком замінити на діалектичну, як це

спробував зробити Гегель? А чи не матимемо суттєвих втрат від такої заміни? До речі, із сучасної точки зору зрозуміло, що втрати були б, якби така повна заміна відбулася, і великі втрати. Ми б принаймні не мали того, що нині називають коротко математичною логікою.

Наприкінці XIX ст. європейська логічна наука розгалузилася. З одного боку, вона досить поважно, хоч і з належною критичністю прийняла «метафізичну» (діалектичну) логіку. З іншого — вона не злякалася звинувачень у консерватизмі і залишилась у межах «ідеально-реального» або «формального в широкому значенні» напрямку, який ще на початку XIX ст. відчувався багатьма мислителями, у тому числі і київськими духовно-академічними, як доволі перспективний у плані його поєднання з математикою та емпіричним пізнанням. Нагадаємо, що цей напрям виростає з логіки Аристотеля, до нього належали Ляйбніц та його послідовники, Бенекє, Лотце та ін. «Він приймає до уваги зовнішній світ; з одного боку, ми маємо порядок речей зовнішніх «Я», з іншого — порядок ідей у нашому мисленні. Відповідність членів того та іншого ряду, думки і дійсності, є вихідним принципом ідеально-реального напрямку» [10, с.6].

Київські академісти, які були добре обізнаними з результатами зарубіжних спроб об'єднати логіку і теорію пізнання, наприклад, з гегелівською версією їх єдності в діалектиці як методології, шукали своїх власних підстав розв'язання логіко-гносеологічних проблем. Вони мали на це право. Мали вони і певні зобов'язання перед їхніми директивними органами. Тому, працюючи в європейському контексті означеної проблематики, науковці КДА пропонували свої, по-своєму цікаві з наукової точки зору підходи до проблематики.

По-перше, вони намагалися виходити з беззаперечного освітнього авторитету логіки, закладеного фундаторами релігійних освітніх закладів ще в часи середньовіччя. З цієї точки зору логіка видавалася поважною дисципліною, що мала домінувати над сферою конкретно-наукового пізнання, незважаючи на її усталену історичну форму, позначену в «ідеально-реальний» чи «формальний в широкому значенні» напрям, сформований ляйбніцеанцями. Як побачимо, під схематикою цього напрямку велися пошуки підстав для зіставлення з ним певної гносеологічної парадигми, у загальних рисах окресленої вище. По-друге, київські академісти спробували підняти освітньо-методологічний авторитет логіки за рахунок виходу поза «формальний у широкому значенні» напрям, у сферу напрямку метафізичного. Цей вихід пропонував нові гносеологічні і методологічні перспективи, переважно за рахунок більшої деталізації розуміння суб'єкта логічного мислення і суб'єкта пізнавальної діяльності, до того вкрай примітивізованих ляйбніцеанцями. По-третє, пошуки київських академістів щодо підстав єдності логіки з гносеологією замкнулися, зрештою, на суб'єктивному факторі мислення і пізнання. Вважаємо цей поворот принциповим для пошуків науковцями КДА дієвих підстав методології. Духовні академісти передбачили багато обставин і тонких структур гуманітарного та природничо-наукового пізнання, акцентуація і розвій яких створили засади вельми шанованих у філософії XX ст. сциєнтистських і антисциєнтистських течій.

Сплеск інтересу до пошуків співвідношення логічної та гносеологічної проблематики в КДА спостерігається на початку 1840-х років. У 1830 р. ректором академії стає її випускник архієпископ Інокентій (І.Борисов). Він сприяє впровадженню у викладання філософських наук російської мови, дозволяє професорам розробляти авторські курси і не надто дотримуватися вимог посібників ляйбніцеанських послідовників — Хр. Вольфа, І. Вінклера, Хр. Баумайстера. Хоча він не забороняє користування цими посібниками, залишаючи викладачів і студентів у парадигмі «ідеально-реального» напрямку логіки і у зразку причинно-детерміністичної дії об'єкта на суб'єкт у гносеології, архієпископ Інокентій робить досить помітний крок до трансформації цих парадигм. Саме він наполягає на безумовному врахуванні викладачами найновітніших досягнень західної, насамперед німецької формальної і діалектичної логіки та філософії. А ці досягнення, зрозуміло, не могли не вступати в суперечності з традиційними підходами.

Архієпископ Інокентій — ґрунтовно освічена і допитлива людина (згодом він став архієпископом) — був добре обізнаний у стані справ західної філософії та логіки. Про нього йшла слава «неологіста». Як свідчить колишній студент Інокентія протоієрей М.Соколов, Інокентій випишував німецькі і французькі книжки і давав студентам їх перекладати

[див.: 335, с.180]. Знайома у роки його навчання в КДА (1819 — 1823 рр.) гегелівська теза про тотожність логіки та онтології, яку вже тоді називали панлогізмом, не була для нього чимось надзвичайно оригінальним. Він добре знав витoki гегелівського панлогізму. Оскільки за Статутом Духовних академій 1808 — 1814 рр., поряд зі Святим Письмом найбільшим авторитетом у філософії визначався «Платон з послідовниками своїми, які жили в стародавні і нові часи»[6, с. 34–35], панлогізм Гегеля і свій «неологізм» Інокентій пов'язував з іменами Платона, Плотіна, Прокла, Тертулліана, кападокійців.

Ректор КДА розумів, що гегелівська спроба онтологізувати логіку стала реакцією на позірну формалістичну тенденцію в ній, яка у Новий час була започаткована Ляйбніцем. Ляйбніц спробував вирвати логіку з лона метафізики й усунути суперечливі та беззмистовні метафізичні положення шляхом їх формалізації та підведення їх під строгі логічні критерії. Цим він небезпідставно сподівався перетворити дискусії навкруги суперечливих питань онтології, теології, спекулятивної космології на математичні обчислення, здатні дати на них однозначні відповіді. Але послідовники Ляйбніца довели ідею вчителя до абсурду, перетворивши логіку в суху, беззмистовну, відірвану від реального пізнання науку. Вище ми розглянули деякі підручники ляйбніцеанців і мали нагоду впевнитися у цьому.

Знав Інокентій і про спробу І.Канта подолати ідеалізм ляйбніцеанства в логіці, пов'язавши його з емпіризмом Дж. Локка. Результатом цієї спроби, як відомо, стала трансцендентальна діалектика з нездоланими суперечностями, які завели європейську логічну думку у безвихідь. Окрім вищенаведених оцінок, подамо ще одну. Так, професор з Карлсруе Хр. Барділі писав: «У кантіанській діалектиці розум був перетворений у свою протилежність. Кант хотів еклектично «злити» Ляйбніца з Локком. Ідеї Ляйбніца отримали у Канта лише половинчату реалізацію. Суперечності кантіанської філософії — ось докорінне зло, якого навряд чи можна уникнути звичними засобами» [7, с.107]. І далі Барділі стверджує, що «лікування розуму» може бути здійснене лише завдяки реформуванню логіки. Ідея необхідності реформи логіки вплинула, як уже зазначалося, на Фіхте, Шеллінга, Гегеля. Вона захопила і таких людей, як Інокентій ректор КДА. Ось чому, на нашу думку, він і дозволяє викладачам виходити за рамки посібників Хр. Вольфа, І.Інклера, Хр. аумайстера. Але ректор Інокентій бачить і інше, а саме необхідність реформувати логіку і гносеологію в рамках ляйбніцеанської парадигми.

Ситуацію в логіці початку XIX ст. в Росії добре описав Е.Радлов. Він підкреслював, що «в російській філософській літературі були представлені всі розгалуження логіки: формальне або дедуктивне (сюди входила і духовно-академічна логіка Н.М.) та індуктивне; метафізичне і гносеологічне. До цього слід додати ще і математичний напрям, який являв собою крайній вираз дедуктивного, прихильником якого був П.С.Порецький» [1, с.149]. Але останнє відгалуження у розвитку вітчизняної логіки з'явиться вже значно пізніше, а саме — в кінці XIX — поч. XX ст. Як ми бачимо, напрями в логіці і гносеології XIX ст. не лише співіснували, але й взаємоперетиналися.

Завдяки цьому розлогий спектр напрямків логіки в єдності із загальноєвропейськими впливами вступав у гострі суперечності з давно усталеними в КДА формально-дедуктивними уявленнями про структуру логіки, її предмет, метод, закони та форми мислення, смисл логічного слідування тощо. Те ж саме відбувалося і з гносеологією. Проблеми логіки опосередковано розхитували усталені ляйбніце-вольф'янські гносеологічні уявлення про об'єкт, суб'єкт, процес пізнання, його цілеспрямування, засоби, результати, істину тощо.

Ляйбніце-вольф'янські логіка і гносеологія були поширеними Св. Синодом і в трьох інших академіях. Адже логіка і гносеологія російських духовних академістів скрізь стикалася з новітніми теоретико-пізнавальними положеннями і кантіанства, і позитивізму, і з наслідками кризи наочності (демонстрації) як інструменту обґрунтування в попередній математиці та логіці, і з висновками з появи неевклідових геометрій, що поставили під сумнів аксіоматичну методологію. Маємо підстави стверджувати, що саме перераховані вище обставини стали причинами загострення логіко-гносеологічної проблематики, з якою у 40-50-х р. XIX ст. найбільш гостро зіткнулися філософи Київської духовної академії.

Трохи пізніше, а саме з другої половини XIX ст., постала нагальна потреба у гносеологічному обґрунтуванні власне філософії. З цього приводу той же Е. Радлов підкреслював: «Філософія неможлива без гносеологічного обґрунтування, але потреба у ньому в російській філософії почала чітко усвідомлюватись лише у другій половині XIX ст., і з того часу гносеологічні дослідження почали з'являтися у великій кількості... Від загальних оглядів у дослідженнях переходять до аналізу часткових проблем. Загальні курси філософії замінюються «Вступами до філософії», в яких не стільки вирішуються проблеми, скільки розглядаються загальні точки зору, з позицій яких ці питання можуть бути вирішені» [1, с.147].

Якщо поглянути на щойно змальований загальний обрис ситуації з точки зору хоча б кунівської моделі наукових революцій, то стає очевидним, що вона (ситуація) знаменує межу «нормальної науки» і кризи старої логіко-гносеологічної парадигми, започаткованої платонізмом і лямбніцеанством. У цей час постала потреба як у новій світоглядній парадигмі, так і в новій філософській школі в рамках КДА. Її фундатором по праву може вважатися Інокентій (І.Борисов), хоча б тому, що він посприяв зламу старих зразків у логіці і теорії пізнання. Тож звернемося до більш широкого кола причин перетворення до того «нормальної» логіко-гносеологічної галузі в галузь «кризову, революційну», тобто таку, яка наскрізь просякнута атмосферою наукових дискусій та полемік, у ході яких відбувається послідовне зняття старих проблем і становлення нової світоглядної парадигми та поступове конституювання нової наукової школи.

Спочатку розглянемо питання, якими факторами внутрішнього контексту поклалися причини загострення проблем та суперечностей у галузі логіки та теорії пізнання, характерні саме для Київської духовної академії, хоча ми не можемо ніяким чином заперечувати наявності цих же проблем і в інших духовних академіях Росії (Санкт-Петербурзькій, Московській, Казанській). Першопочатковими серед чинників цього визнаного дослідниками показового факту становлення та існування «славетної київської школи» (за словами П.Флоренського) варто розглянути, по-перше, об'єктивні фактори, які зумовлювали особливості статусу КДА, по-друге, суб'єктивні особливості її ректора Інокентія (І.Борисова).

Стосовно першого, то на відміну від інших академії, вона — єдина спадкоємниця давніх освітніх традицій Києво-Могилянської академії XVII — XVIII ст. Ці освітні традиції відрізнялися від традицій інших духовно-навчальних закладів, зокрема московської слов'яно-греко-латинської академії своїм постійним тяжінням до західного світу. Як відомо, від самого початку свого виникнення Києво-Могилянська академія організовувалася на зразок католицьких колегій і була «за зовнішнім своїм устроєм представницею так званої латинської освіти, улаштована була на зразок західноєвропейських католицьких, зокрема, єзуїтських, колегій. Це — факт безсумнівний і безперечний» [8, с.44]. Такий висновок робить видатний історик КДА кінця XIX — поч. XX ст. Ф. Тітов, але далі він продовжує: «... за своїм же внутрішнім характером Києво-Могилянська академія була створена для захисту православної віри від натиску польсько-латинської культури і завжди лишалася найсильнішою опорою православ'я ... у боротьбі з католицтвом та полонізмом» [8, с. 27].

Крім вищезазначених освітніх характеристик Києво-Могилянської академії, не менш важливим є й те, що, будучи першим вищим навчальним закладом на теренах України, вона мала домінуючий освітній вплив на Росію. Так, на початку XVIII ст. Московська слов'яно-греко-латинська академія цілком і повністю була реформована за київським зразком. «За Петра I, — писав відомий дослідник петровської доби П. Пекарський, — російська освіта складалася з двох стихій — київської вченості ... та європейського просвітництва. Київська вченість мала перевагу, тому що мала за собою право давнини; європейське ж просвітництво, внаслідок причин історичних, засвоювалось важко і, за винятком самого царя та двох чи трьох його прибічників, не мало в Росії значних представників» [5, с.5].

Стосовно ж другого, то Інокентій як вихованець КДА і талановитий транслятор давніх традицій Києво-Могилянської академії, в усіх своїх починаннях нерозривно пов'язаний із західною культурою, і найменшим чином у його творчій спадщині можна віднайти східно-патристичні мотиви. Протягом усього свого життя він не тільки цікавиться уніатськими

«акафістами», а й доповнює їх, пише ґрунтовну працю з історії християнської церкви у Польщі. Водночас, що цілком закономірно, він постійно захищається від звинувачень то у протестантизмі, то у «неологізмі».

Солідний статус логіки в духовно-академічній освіті пояснюється прагматичними потребами публічної діяльності, до якої готувались майбутні священнослужителі. Окрім цього, вона претендувала на методологічну основу теоретичного богослов'я, обґрунтовуючи герменевтику, гомілетіку, екзегетіку тощо. Претендувала вона також на отримання нових знань. Чи виконувала вона цю свою складну місію — це вже інша справа. Напевно виконувала не зовсім задовільно, про що свідчать самі намагання її реформувати. Метою реформ і було надання логіці значного приросту продуктивної методологічної дієвості. Навкруги цієї мети і організуються наукові пошуки київських духовно-академічних філософів.

Проаналізуємо напрями цих пошуків та окреслимо коло найбільш значущих обставин, які не могли не враховуватися академістами.

Першим розглянемо формальний напрям. Він вимагає уваги хоча б тому, що ляйбніцеанська логіка, у межах якої з дня відкриття КДА працювали її науковці, демонструвала, як уже зазначалося, стійкі і послідовні формалізаторські тенденції. Можливо, вона і виродилася б у суто формальну дисципліну, якби не жорсткий мисленнєвий експеримент І.Канта. Кант показав: якщо логіку зробити гранично формальною, вона випаде з процесів реального пізнання, повністю втратить свою методологічну роль в отриманні нових знань, відірветься від теорії пізнання як теорії реальних змістовних пізнавальних процесів. Вищезазначене стало чи не найважливішою обставиною, завдяки якій пошуки київських науковців пішли не у формалізаторському, а у змістовному напрямі. Звідси випливає їх увага до реального пізнання, зокрема до психологічного зрізу пізнання, до проблем предмету логіки та законів мислення.

Саме із застережень І. Канта та із врахування щойно наведених обставин випливає те, що київські академісти реформували логіку та гносеологію, залишаючись у межах другого — «ідеально-реального» чи «формального у всеосяжному смислі» напрямку. Як відомо, цей напрям виростає з логіки Аристотеля, до нього примикали ляйбніцеанці (Вольф, Баумайстер, Вінклер), а також Бенеке і Лотце. Цим напрямом, по-перше, враховується зовнішній щодо Я світ та умови даності порядку речей пізнаючому Я. Тому гносеологічною основою цього напрямку є пізнавальна схема причинної дії об'єкта на суб'єкт. По-друге, він враховує порядок ідей у мисленні Я, вивчає його форми та закони. Саме ця сторона другого напрямку підпорядковується формалізації.

Синкретичне поєднання у межах цього спрямування формально-логічних і змістовно-гносеологічних тенденцій відкривало певні перспективи щодо асимілювання ним здобутків позитивних наук. Київські ж академісти ідуть у своїх пошуках далі. Хоча на них майже не вплинули індуктивістський і математизаторський напрями, вони конструктивно використали відкритість сповідуваної «ідеально-реальної» парадигми впливам напрямку метафізичного. Завдяки йому філософи КДА крок за кроком вдосконалювали і модифікували гносеологічні підґрунтя реформування логіки, забезпечуючи все більш тісний зв'язок між логікою і теорією пізнання за рахунок поглиблення досліджень суб'єкта.

Отже, пошуки київських духовно-академічних філософів у руслі реформування логіки призвели до гранично-детального опрацювання її «ідеально-реального» або «формального в широкому значенні» напрямку. У гносеологічних пошуках вони досягли ще вагоміших результатів, деталізувавши і поглибивши парадигму пізнавальної взаємодії суб'єкта й об'єкта. Цим було закладено основу для новаторських поєднань логіки з гносеологією в справді перспективній методології філософського і конкретно-наукового пізнання. Обриси останньої ми знаходили у текстах багатьох представників київської духовно-академічної філософії.

Література

1. *Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г.*: Очерки истории русской философии. — Свердловск, 1991.
2. *Лук М. І.* Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. — Київ, 1993.
3. *Маковельський А. О.* История логики. — М., 1967.

4. *Мозгова Н. Г.* Логіко-гносеологічна проблематика в київській духовно-академічній філософії ХІХ — початку ХХ ст. — Київ, 2005. **5.** *Пекарський П.* Наука и литература в России при Петре Великом. В 2-х т. — Санкт-Петербург, 1862. **6.** Проект Устава Духовных Академий. — Санкт-Петербург, 1814. **7.** *Стяжкин Н. И.* Трактровка формальной логики немецкими диалектиками-идеалистами И.Г. Фихте, Г.В.Ф. Гегелем, Ф.В.Й. Шеллингом и их учениками // *Философские науки.* — 1991. — №1. — С. 137 — 148. **8.** *Титов Ф.* К вопросу о значении Киевской Академии для православия и русской народности в ХVІІ — ХVІІІ вв. // *Чтения в церковно-историческом и археологическом обществе при КДА.* 1905. — Вып. 6. — С. 27 — 100. **9.** *Ткачук М.Л.* Київська академічна філософія ХІХ — початку ХХ ст.: методологічні проблеми дослідження. Київ, 2000. **10.** *Ягодинский И.И.* Генетический метод в логике. — Казань, 1909.

Надійшла до редакції 25.03.2007